

В 50-х роках XIX ст. в кварталі між Кловською вулицею і Кловським узвозом споруджуються три понтонних сараї.

Приватна забудова в межах Ново-Печерської фортеці регламентувалася генеральним планом, затвердженим Миколою І 25 січня 1830 р.²⁸ Дерев'яні будівлі дозволялося зводити на території, обмеженій лінією: від рогу Бутишева провулка (тепер вул. Іванова) та Московської вулиці до Микільської — до місця, де брала початок садиба Микільсько-Слупського монастиря, далі по еспланадній до перетину з Московською вулицею. Інший район дерев'яної забудови — від Жандармських казарм до Різницької вулиці, далі по Кловській повз Печерську площу, по вулиці М. Шиянівській до еспланади перед Васильківськими укріпленнями, потім по В. Шиянівській до Печерської площі, по Арсенальній вулиці до Московської вулиці до її з'єднання з Різницькою.

Кам'яне будівництво в Києві офіційно дозволялося для тих районів, що прилягали до фортечних мурів, від шпиталю до Миколаївських казарм. Але з 1844 р. було взагалі заборонено спорудження дерев'яних будинків і в зв'язку з цим кількість кам'яних будинків на Печерську поступово зростала. Якщо до кінця другого десятиріччя XIX ст. нараховувалося 14 таких будівель, то у 1845 р. їх було 76²⁹; з них 3-поверхових — чотири будинки, 2-поверхових — 28, одноповерхових — 14; дерев'яних на цегляному поверсі — 30, дерев'яних на кам'яному фундаменті — 240.

З 1832 по 1846 р. при будівництві київської фортеці було знесено 533 будинки³⁰. Фортечні споруди разом з еспланадою зайняли загальну площу 908 десятин 456 кв. саж. Житлові квартали Печерська набули правильних абрисів, обмежених внутрішньою еспланадою. За формою Печерськ став нагадувати трикутник (вулиці Микільська, Еспланадна, Московська) в поєднанні з неправильним чотирикутником. Планування вулиць, що залишилися, з часом майже не змінилося. В результаті переміщення частини населення Печерська на нове місце проживання утворився новий район Києва — Либідська частина, або «Новое Строение». В кількісному відношенні населення Києва збільшилося за рахунок військових частин майже до 60 тис. чоловік, що поселились у новозбудованих казармах, і в кінці 50-х років третину київського населення становили військові, більшість яких мешкала на Печерську.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 1, 2, 4, 7, 48, 49, 77 — 79, 83, 84. Використані плани лише Печерського містечка.

² Іконников В. С. Киев в 1654 — 1855 гг.: Ист. очерк. — Киев, 1904. — С. 124.

³ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 83, арк. 3.

⁴ 1 сажень = 2,134 м.

⁵ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 83, арк. 2.

⁶ Там же, спр. 2, арк. 32.

⁷ Там же.

⁸ Цей факт не відображено в краєзнавчій літературі; не розглядаються нездійснені проекти будівництва й у спеціальних виданнях.

⁹ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 83, арк. 4.

¹⁰ Була закінчена у 1837 р. (див.: Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. — Киев, 1897. — С. 215).

¹¹ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 84, арк. 7.

¹² Там же, спр. 1, арк. 2.

¹³ Там же, спр. 1, арк. 15.

¹⁴ Там же, спр. 78, арк. 14 (підрахунки автора — І. Г.).

¹⁵ Там же, спр. 2, т. 1, арк. 29; спр. 49, арк. 2.

¹⁶ Там же, спр. 49, арк. 10.

¹⁷ Там же, спр. 77, арк. 9.

¹⁸ Там же, спр. 84, арк. 21.

¹⁹ Там же, арк. 17.

²⁰ Там же, спр. 83, арк. 26.

²¹ Там же, спр. 84, арк. 12.

²² Там же, арк. 12.

²³ Записки П. Д. Селецкого // Киев. старина. — 1884. — № 9. — С. 622.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 1434, оп. 1, спр. 83, арк. 32.

²⁵ Там же, спр. 84, арк. 8.

²⁶ Там же, спр. 1, арк. 7.

²⁷ Там же, арк. 7.

²⁸ Там же, спр. 83, арк. 23.

²⁹ Іконников В. С. Вказ. праця. — С. 201.

³⁰ Фундуклей И. Статистическое описание Киевской губернии. — Киев, 1852. — Ч. 1. — С. 328.

Одержано 12.10.1989 р.

Фонд Киевской инженерной команды, хранящийся в ЦГИА УССР, содержит карты, чертежи, планы Печерской части Киева XVIII — XIX вв. По материалам прослеживается, как изменялся облик крепости в разное время.

М. Ф. Дмитрієнко

ОСОБЛИВОСТІ КАРТОГРАФУВАННЯ ДАНИХ ПРО ВИДАННЯ ГАЗЕТ УКРАЇНИ (ЖОВТЕНЬ 1917 — 1920 рр.)

В статті розглянуто особливості картографування даних про видання перших радянських газет на Україні в 1917 — 1920 рр.

Серед загального комплексу історичних джерел, що знаходяться в розпорядженні вчених, важливе місце посідає періодична преса. Саме преса відіграла значну роль у період пролетарської революції як засіб політичного виховання і організації мас. Багатоаспектність преси, як джерела, визначалася й тим, що, крім інформаційної, агітаційно-пропагандистської, організаційної та виховної функцій, вона досить активно виконувала духовну функцію, спрямовану на задоволення естетичних запитів суспільства. Саме функціональне

© М. Ф. Дмитрієнко, 1991

призначення періодики визначає її місце в житті суспільства. Таким чином, створення досить розгалуженої системи періодичних видань на території Української РСР у жовтні 1917 — 1920 рр. було викликано до життя процесом, що відбувався під ідеологічним контролем більшовицької партії. Широкий спектр досить упорядкованої інформації перших радянських газет зумовлений потребою органів Радянської влади в центрі і на місцях терміново сповіщати трудящих про конкретні заходи щодо будівництва нового суспільства. Газети того часу містять матеріали про законодавчу діяльність відповідних державних органів влади, про практику втілення на місцях перших декретів. Вони розповідають досить докладно про роботу робітничо-селянського уряду, публікують його постанови, спрямовані на організацію відсічі зовнішнім і внутрішнім ворогам, подолання розрухи, що втягла країну у тривалу економічну кризу. Блок інформації радянських видань, що здебільшого носили назву «Вісті» («Известия») Рад, визначив її особливу цінність як історичного джерела. Тематичний діапазон матеріалів радянської преси охоплює всі без винятку сторони життя суспільства.

Партійні газети — центральні, губернські, повітові, волосні — інформують про заходи партії, спрямовані на встановлення і зміцнення Радянської влади. Широта охоплення дійсності визначалася і необхідністю вміщувати матеріал про міжнародні події, внутрішнє життя країни, що знаходилась у стані громадянської війни. Поряд з інформацією з життя республіки у періодиці дана її оцінка.

Саме в роки громадянської війни виникає і формується такий тип видань, як партійно-радянський. Причин їх виникнення і функціонування кілька. Більшовицька партія стала партією правлячою, що проводила свої ідеї в життя через органи Радянської влади — Ради. Обмаль професійно підготовлених у галузі журналістики людей, нестача кваліфікованих кадрів взагалі, низький рівень технічного оснащення видавничої бази, відсутність паперу — це далеко не повний перелік причин, що утруднювали видання газет. На місцях, де в перші місяці після встановлення Радянської влади з'явилися друковані органи партійних організацій і де існували газети радянських органів влади, спостерігається процес їх з'єднання. Газети виходять як органи партійно-радянські, в одному випадку сповіщаючи читачів про причину припинення виходу в світ газети і початок нового видання, в іншому — видавці просто продовжують нумерацію газети-попередниці, що тепер виступає як орган двох організацій.

Основні структурні групи преси, що чітко простежуються як вже сформовані протягом досліджуваного періоду, — це партійні і радянські, а також їх спільні видання, характерні для історії періодичної преси УРСР. Саме на період громадянської війни припадає надзвичайне поширення червоноармійських видань і

створення партизанської періодики. Ця численна група друкованих органів, які видавали політичні управління і командування частин Червоної Армії, являє собою досить строкату картину. Здебільшого це масові видання агітаційно-пропагандистського змісту. Особливість військової періодики полягає в тому, що, з міркувань воєнної таємниці, на газетах не вказано місце їх видання, а часто засекречено і номер армії або іншої військової частини, яка їх видавала. Отже, ці матеріали, хоча і досить змістовні, потребують значної джерелознавчо-евристичної роботи по їх атрибуції.

На цей час припадає і формування системи комсомольсько-молодіжних видань. Вони теж далеко не однотипні і підрозділяються на кілька видів. Серед них чітко простежується група самостійних видань і таких, що з'явилися у вигляді «сторінок», які друкувалися безпосередньо в партійно-радянських газетах.

Поява групи профспілкових видань теж характеризується наявністю двох названих попереду видів — самостійних органів і «сторінок» у радянських і партійних виданнях. Разом з тим, незалежно від своєї приналежності, тобто від організації-видавця, ці, а також інші типи існуючих у 1917 — 1920 рр. газет чітко розподіляються за територіальною ознакою — республіканські (органи партійні, радянські, комсомольські і т. д.), губернські, повітові, волосні, районні, міські тощо.

Виникла і сформувалась у 1920 р. система видань УкрРОСТА, що теж мали свої територіальні відділення. Спеціалізованими виданнями стали газети-одноденки, видання агітпоїздів та агітпароплавів, преса трудармії і т. ін.

Для того щоб скласти певну уяву про видавничу діяльність на території республіки в роки революції та громадянської війни, чітко представити цілісну картину цієї важливої ділянки ідеологічної роботи, виникає потреба в створенні в структурі Атласу історії Української РСР тематичної карти «Місця видання газет Радянської України в період революції та громадянської війни. Жовтень 1917 — 1920 рр.». Вона допоможе завдяки картографічним методам наукових досліджень відтворити таку важливу ділянку ідеологічної роботи, як видавничу діяльність значної кількості радянських, партійних, профспілкових, військових, молодіжно-комсомольських, робітничих, селянських та інших організацій.

Сам факт появи на певній території друкованого органу стає свідченням про інтенсивну роботу відповідних організацій, про наявність кадрів, зусиллями яких видавалась газета. Дані про створення мережі цих радянських видань — від центральних, губернських, повітових, волосних до міських, багатотиражних та одноденних — це той основний матеріал, що становить один із складових елементів картографування.

Історична карта за своїм призначенням покликана охарактеризувати стан справ з виданням газет на території республіки в певний історико-хронологічний відрізок часу і являє собою кінцевий результат просторового втілення значної кількості конкретних відомостей, узагальнених за окремими адміністративно-територіальними одиницями цілої картографованої території. Застосовуючи картографічні методи диференціальної та аналітичної типологізації, що полягають у використанні прийому розчленування цілого на його складові частини, на типову історико-географічну основу 1917 — 1920 рр. наносять умовні позначення спеціального тематичного змісту. Ці позначення на карті України відображають історичну подію — видання періодичного органу в певному місті, в селі, на станції, тобто здійснюють прив'язку факту до певної території.

Оскільки дана карта за класифікацією належить до категорії аналітико-тематичних, необхідно чітко охарактеризувати об'єкт картографування. Географічні назви, що становлять частину змісту карти і зумовлюють її цінність, як джерела просторової інформації, наносяться у відповідності з даними, що містяться в бібліографічному описі об'єкта картографування — місцем її видання. Таким чином, географічні об'єкти є відправним пунктом, навколо якого на карті розміщуються умовні позначення, що відповідають визначеному об'єкту картографування — періодичним виданням. За допомогою типових елементів картографування, що відображають спеціалізацію об'єктів за їх виглядом на даній карті, тобто прийнятих позначень для радянських, військових, партійних, молодіжних та інших газет, на робочу основу карти наносяться їх умовні позначення. Так, поряд з елементами просторової локалізації об'єкта з'являються позначення спеціального навантаження, що засвідчують, які типи видань у конкретній місцевості друкувались. Однак наявність таких даних на карті дає відповідь лише на одне питання — про вихід газети певного типу, але без вказівок на розподіл їх у часі. В разі потреби дослідник завдяки карті одержує відомості про наявність друкованого органу визначеного типу в конкретній місцевості або ж у губернії, повіті, місті і т. д.

Користуючись тематико-хронологічними принципами картографування, забарвлюючи відповідні умовні позначення типів видань — партійні, радянські (або спільні), молодіжні, військові і т. д. газети — прийнятим кольором, конкретним для кожного окремо взятого року досліджуваного періоду (скажімо, для прикладу: 1917 — червоний, 1918 — синій, 1919 — зелений, 1920 — оранжевий), здійснюємо їх прив'язку в часі. Іншими словами, дані про видання газет певного типу супроводжуються інформацією про місце і час видання.

Параметри інформативної віддачі карти можна збільшити за рахунок включення до кольорових умовних позначень газет цифрових характеристик. Дослідження періодичної преси періоду 1917 — 1920 рр., виявлення і систематизація бібліографічних даних

про видання періодики на території республіки дозволили одержати сумарні відомості, що дають відповідь на питання, які типи газет видавались у певній місцевості в конкретно визначених роках і скільки їх виходило одночасно протягом певного року у відповідності з приналежністю до конкретного типу. Отже, в позначення кожного типологічного об'єкта, який на карті охарактеризовано за допомогою двох елементів — простір і час, вводимо ще один показник — кількісну характеристику. Всі картографовані дані в сумі значно розкрили таким чином інформаційні можливості карти. Прийоми конкретизації й узагальнення даних, що несуть інформацію про газети, дозволяють значно розширити діапазон використання такої карти. Вона не тільки посяде відповідне місце в «Атласі історії УРСР», а й у дослідженнях, присвячених вивченню питань ідеологічної роботи партійних і радянських органів, молодіжних, військових, профспілкових та інших організацій. Карта може бути як наочне приладдя при читанні відповідних курсів історії УРСР, Комуністичної партії України, в експозиції музеїв, в системі політичної освіти і т. д.

Вихід газети в певному місці — це факт функціонування там відповідної організації, чийм органом була газета. Дослідники, в розпорядженні яких є карти з умовними позначеннями виданих у 1917 — 1920 рр. газет, можуть одержати відомості про джерельну базу найрізноманітніших за тематикою праць.

Типові елементи картографування, що відображають спеціалізацію об'єктів за їх видом, як вже вказувалось, наносять на типову історико-географічну основу — карту 1917 — 1920 рр. У формулярі карти, де зосереджена інформація про видання газет по типах і за роками, обов'язковим елементом є дані просторової їх характеристики — місця видання. Складність відтворення на карті даних, що пов'язані з місцями виходу певних друкованих органів, полягає в тому, що для загального періоду 1917 — 1920 рр. не існувало усталеного адміністративно-територіального поділу УРСР. На 1917 — 1920 рр. територія республіки чітко розподілялася на вісім губерній у складі Київської, Харківської, Катеринославської, Полтавської, Подільської, Волинської, Чернігівської, Херсонської і трьох континентальних повітів (Дніпровський, Мелітопольський, Бердянський) Таврійської губернії. На 1919 р. картина змінилась. Протягом року уряд республіки кілька разів приймав відповідні постанови, спрямовані на удосконалення керівництва рядом місцевостей. Так, у лютому 1919 р. було створено Донецьку губернію з центром у Луганську. В зв'язку з особливим значенням, що надавалось Донецькому басейну, уряд УРСР оголосив про створення тимчасової, як було зазначено, адміністративної одиниці в складі Бахмутського і Слов'яно-сербського повітів Катеринославської губернії, яким дано найменування «Донецька губернія»¹. Однак у квітні 1920 р. уряд повернувся до цього питання в постанові «Про

затвердження остаточних кордонів і складу Донецької губернії»². Відповідно до постанови ВУЦВК Донецька губернія тепер складалася з 13 повітів³: Олександрово-Грушевський, Алчевський, Лисичанський, Боково-Хрустальський, Гришинський, Єнакієвський, Луганський, Кам'янський, Маріупольський, Старобельський, Слов'янський, Таганрозький, Юзовський⁴. Остаточному формуванню складу губернії передувало ще кілька заходів. Протягом року газети повідомляли про включення до складу губернії ряду адміністративних одиниць. Так, за постановою Радтрудоармії, в березні 1920 р. до Донецької губернії приєднувались нові території, а також закріплювались ті, що визначались у попередніх документах. Таким чином, від Харківської губернії Донецькій передано 4 волості Ізюмського повіту — Слов'янська, Белянська, Миколаївська, Закопанська; Старобельський повіт; 2 волості Куп'янського повіту — Кременська і Терновська; від Катеринославської губернії відходили 3 повіти — Бахмутський, Луганський, Маріупольський; від Облаеті Війська Донського — Карпово-Обринська волость і 4 станції — Гундорівська, Кам'янська, Калитвинська, Усть-Білокалитвинська. Від Черкаського округу (мається на увазі Новочеркаський округ) — весь Таганрозький округ і 5 станиць⁵: Володимирська, Олександрівська, Мало-Несветайська, Ніжекременська і Козачі табори. В Донецьку губернію на кінець 1920 р. входило 13 повітів, 56 волостей і 16 підрайонів. І хоча центром Донецької губернії визначено було Бахмут (Артемівськ), вісім місяців йшло листування між Луганськом і Харковом щодо доцільності такого акту, і тільки в грудні губернські установи переїхали до Бахмута⁶. Такий стан справ — типове явище того часу; міста прагнули стати губернськими центрами. Так, на ряді номерів газет Бердянська і Мелітополя вказується місце видання — Мелітопольська губернія. Це не помилка: 19 липня 1919 р. три вказані континентальні повіти Таврійської губернії були об'єднані в тимчасову адміністративну одиницю, що фактично проіснувала два місяці⁷.

В липні 1919 р. на карті республіки з'явилася нова назва — місто Первомайськ. ВУЦВК ухвалив рішення про об'єднання міста Ольвіополь Єлисаветградського повіту Херсонської губернії та міста Богополь Балтського повіту Подільської губернії, а також села Голта Ананіївського повіту Херсонської губернії в одне місто — Первомайськ, що стало повітовим центром Одеської губернії⁸.

На жовтень 1920 р. у складі УРСР було вже 12 губерній. З метою упорядкування адміністративно-територіального поділу в травні 1920 р. створено дві нові адміністративні одиниці — Кременчуцьку (6 повітів) і Олександрівську (3 повіти) губернії⁹. Документи, що збереглися в архівах, а також ряд періодичних видань, такі, як «Вісті» Рад (пізніше Ревкомів), видані в містах Черкасах і Олександрівську, свідчать: видавці повітових газет не мали чіткої уяви про те, до якої ж губернії, за новим територіальним поділом, належать

ці міста. Саме через це ВУЦВК ще раз приймає дві постанови (8 і 30 липня), що підтвердили відповідно утворення губернії і остаточно закріпили за ними певні території, які раніше входили до складу Київської та Катеринославської губерній.

Ще в травні 1919 р. в переліку губерній, визначених у постанові Надзвичайної Комісії по постачанню Червоної Армії, названо Херсонську губернію як адміністративну одиницю¹⁰. За десять днів перед публікацією документа ВУЦВК прийняв постанову про створення двох нових адміністративно-територіальних одиниць — Одеської та Херсонської губерній (центр — Миколаїв) — за рахунок території, що належала до Херсонської губернії¹¹. А 28 січня 1920 р., після звільнення Півдня України, Всеукраїнським спеціальним постановою підтверджує — поділ Херсонської губернії на Одеську і Херсонську, яку в свою чергу 13 березня 1920 р. перейменовано у Миколаївську.

Відомості про внесення змін у адміністративно-територіальний поділ мають виняткове значення при складанні карти видання газет УРСР, коли на неї наносяться умовні позначення, що за хронологією припадають на 1920 р. Виникають непорозуміння щодо територіальної приналежності окремих установ, на періодиці яких вказано місце видання, що не збігається з топонімом у назві. Так, у зв'язку з тим, що в ході громадянської війни спочатку було звільнено Єлисаветград, у місті було створено губревком під назвою «губревком Херсонщини». Навіть пізніше, коли було звільнено сам Херсон і там організовано губревком, Єлисаветградський губревком функціонував ще тривалий час поряд з губревкомом у Херсоні. Таким чином, у різних містах одночасно функціонували дві однойменні організації. На газетах, що виходили в Херсоні і Миколаєві, теж зустрічаються однакові підписи видавців — органу губвиконкомом Херсонської Ради робітничих і селянських депутатів. Це в той час, коли з 13 березня 1920 р. Херсонська губернія, а відповідно і губвиконком були перейменовані відповідно на Миколаївську губернію і Миколаївський губвиконком.

15 травня 1919 р. центром Подільської губернії стала Вінниця замість Кам'янця-Подільського, а в червні центром Васильківського повіту стає Біла Церква¹².

В результаті перерозподілу територій і уточнення складу губерній Української РСР на кінець 1920 р. загальна картина адміністративно-територіального поділу республіки зазнала суттєвих змін. Таким чином, вся територія УРСР складалась з 12 губерній: Олександрівська губернія мала в своєму складі 3 повіти (Олександрівський, Бердянський і Мелітопольський), в які, в свою чергу, входили 140 волостей. За постановою ВУЦВК від 8 липня 1919 р., в їх складі з'явилися Хортицька та Кичкаська волості¹³. В Донецьку губернію ввійшли 13 повітів, 56 волостей і 16 підрайонів. Волинська губернія (центр — м. Житомир) мала спочатку 12 повітів: Ко-

вельський, Новоград-Волинський, Луцький, Овруцький, Житомирський, Володимир-Волинський, Острозький, Ровенський, Дубенський, Кременецький, Ізяславський, Костянтинівський, а після жовтня 1920 р. — лише п'ять, оскільки сім, за мирною угодою, відійшли до Польщі. Відповідно зменшилась у її складі і кількість волостей — з 205 до 94. Катеринославська губернія тепер нараховувала п'ять повітів: Катеринославський, Ново-Московський, Верхньодніпровський, Павлоградський і Криворізький, що, в свою чергу, розподілялись, за постановою ВУЦВК від 29 квітня 1920 р., на 132 волості. До складу Київської губернії входило 11 повітів: Білоцерківський, Бердичівський, Звенигородський, Каневський, Липовецький, Київський, Радомишльський, Сквирський, Уманський, Таращанський і Чорнобильський, що нараховували в своєму складі 179 волостей.

Після всіх змін, що відбулися протягом року, до складу Кременчуцької губернії тепер входило 6 повітів: Золотоніський, Кременчуцький, Хорольський, Олександрівський, Черкаський, Чигиринський (декрет ВУЦВК від 15 серпня 1920 р.), що мали 131 волость.

Територія Одеської губернії на кінець 1920 р. складалася з 6 повітів: Тираспільський, Одеський, Ананіївський (постанова Всеукраїнському від 28 січня 1920 р.), Балтський (постанова ВУЦВК від 18 липня 1920 р.), Первомайський (постанова ВУЦВК від 2 липня 1920 р.), Вознесенський (постанова Адміністративно-територіальної комісії НКВС від 19 липня 1920 р.) — із 153 волостями.

Подільська губернія (центр до травня 1919 р. — Кам'янець-Подільський, потім — Вінниця) тепер складалась із 11 повітів: Брацлавського, Літинського, Ямпільського, Гайсинського, Могилівського (на Поділлі), Ольгопільського, Вінницького, Летичівського, Проскурівського (тепер м. Хмельницький), Кам'янецького (на Поділлі), Ушицького і мала 149 волостей.

Полтавська губернія нараховувала 12 повітів: Гадяцький, Зінківський, Костянтиноградський, Лохвицький, Миргородський, Переяславський, Піратинський, Лубенський, Прилуцький, Роменський, Полтавський, Кобеляцький, що розподілялись на 218 волостей.

Територіальний склад Харківської губернії включав 11 повітів: Сумський, Леbedинський, Охтирський, Богодухівський, Васківський, Харківський, Вовчанський, Зміївський, Чугуївський, Ізюмський, Куп'янський, що ділились на 391 волость.

До складу Херсонської (з 13 березня 1920 р. мала назву — Миколаївська) губернії (територію в складі губернії встановлено ще постановою Всеукраїнському від 28 січня 1920 р. шляхом поділу Херсонської на Одеську і Херсонську) входили чотири повіти: Херсонський, Єлисаветградський, Дніпровський, Миколаївський, що складались із 121 волості.

Чернігівська губернія територіально значно зменшилась, оскільки 4 повіти відійшли до складу РРФСР (згідно з постановою ВУЦВК від 26 липня 1920 р.), і тепер до неї входило 12 повітів (ділились на 133 волості): Барвинський, Глухівський, Козелецький, Городнянський, Конотопський, Кролевецький, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Остерський, Сосницький, Чернігівський, Шосткінський¹⁴.

Таким чином, як бачимо, протягом досить незначного хронологічного періоду — з жовтня 1917 р. по 1920 р. — територія Української РСР в адміністративно-територіальному плані зазнала відчутних змін: утворилися чотири нові адміністративно-територіальні одиниці, перерозподілилися повіти, перенесено центри губерній в інші міста. Від дослідника, який має справу безпосередньо з об'єктом картографування — газетами Радянської України, їх виникненням і виданням протягом зазначеного часу, вимагається не тільки конкретизоване і всебічне знання про основні ознаки об'єкта, що складають інформацію карти, її зміст, але й про зміни у територіальному поділі.

Цілком очевидно, що такі суттєві ознаки об'єкта картографування, як час, коли видавались різні типи газет (на карті певні умовні позначення типів органів друку зафарбовані у відповідний колір, прийнятий для кожного з років), кількісна характеристика (цифрові дані, вміщені в кожне умовне позначення, що несуть інформацію про кількість газет одного типу, видаваних у певний рік), — це те змістове навантаження карти, яке визначає її наукове значення.

Разом з тим інформативність карти можна підвищити саме за рахунок картографічних методів дослідження. Навіть у межах невеликого за часом хронологічного відрізка на карті необхідно відобразити адміністративно-територіальні зміни за цей час. Так, територію УРСР, що мала на кінець 1920 р. 12 губерній, кордони яких позначено на карті, варто заштрихувати у відповідності з адміністративним поділом 1917 — 1918 рр. — в границях 8 губерній, в легенді вказати час утворення нових губерній. Це дасть можливість дослідникам при роботі в майбутньому одержати додаткову інформацію про те, до якої саме губернії належали міста протягом 1917 — 1918 і 1919 — 1920 рр. Додаткова історико-картографічна просторова інформація дає відомості узагальненого плану, а саме: на території яких конкретно губерній, в який час, скільки видавалося газет, підрахованих за типами.

За нашими підрахунками, згідно з даними, що внесено на основі дослідної роботи до формуляра карти, на Україні протягом 1917 — 1920 рр. газети видавались у 198 населених пунктах. Треба тут зазначити, що в формулярі біля топоніма — назви кожного населеного пункту — проставлено дані про приналежність його до певної губернії в конкретний час, якщо в зв'язку із змінами в адміністративно-територіальному поділі місце його підпорядкування

перейшло в іншу адміністративну одиницю. Паралельно в окремій графі вказано сучасну назву населеного пункту і його розташування на карті з сучасним територіальним поділом. Біля позначень цих міст на карту наносяться дані, що несуть інформацію про вихід 800 назв газет, які розміщено по роках в 420 умовних позначеннях. Таким чином, завдяки просторовому втіленню створено тематичну карту з досить значним змістовим навантаженням. Подібну роботу доцільно було б провести і стосовно інших історико-хронологічних періодів історії УРСР.

¹ Сборник указов и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины за 1919 г. — 3-е изд. — Харьков, 1923. — С. 83. — (Далі: СУиР України); ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 47, арк. 18.

² Административное районирование РСФСР. — М., 1921. — С. 27.

³ За іншими джерелами, районів (див.: Административно-территориальное деление УССР на губернии и уезды на 1 сентября 1920 г. // Бюл. газ. «Красный шахтер» [Александров-Грушевского Исполкома и комитета КПУ(б)]. — 1920. — 27 окт. — № 10).

⁴ Наказ Донгубвиконкому № 11 від 12 липня 1920 р. // Там же.

⁵ Борьба (Харьков). — 1920. — 20 мар.

⁶ СУиР України за 1920 г. — № 23. — С. 463.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 47, арк. 64 — 65.

⁸ Історія міст і сіл УРСР: Миколаївська область. — К., 1971. — С. 659 — 660.

⁹ Коммунист (Харьков). — 1920. — 29 мая.

¹⁰ Постановление Чрезвычайной Комиссии по снабжению Красной Армии // СУиР УССР за 1919 г. — С. 656.

¹¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 1, арк. 39, 41.

¹² Статистика Украины. — Харьков, 1923. — С. 6; ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 1, спр. 1, арк. 39, 41.

¹³ Бюллетень газеты «Красный шахтер». — 1920. — № 10. — 27 окт.

¹⁴ Підрахунки здійснено за даними з таких джерел: Список губерний, уездів і волостей РСФСР, УССР і БССР. — М., 1920; Советская Украина. — 1920. — № 23. — С. 72 — 73; Бюллетень газеты «Красный шахтер». — 1920. — № 10. — 27 окт.

Одержано 12.10.1989 р.

В статье рассматриваются особенности картографирования данных об изданиях первых советских газет на Украине в 1917 — 1920 гг.

О. Е. Маркова

ДО СТВОРЕННЯ АТЛАСУ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ДЛЯ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ

В статті узагальнено позитивний досвід складання учбових атласів дожовтневого й радянського періодів, сформульовані принципи підготовки нової серії регіональних історичних атласів УРСР для середньої школи.

Методика викладання історії в школі передбачає використання картографічного матеріалу, насамперед шкільних атласів та карт з історії СРСР. Проте створені атласи й карти містять надзвичайно

© О. Е. Маркова, 1991

збіднену інформацію саме про українські землі, що не може задовольняти учнів, тим більше нині, коли молодь зацікавлено вивчає історію рідного краю.

Учбова історична дожовтнева картографія в Росії пройшла складний і самобутній шлях. На її розвитку позначилися стан картографування в Росії і за кордоном, зміст учбових курсів у школах (єдиних типових програм навчання не було), а також вплив безпосередніх складачів і редакторів карт.

Про початок складання перших російських історичних карт відомостей немає. До нас дійшла історична карта, видана в 1793 р. з відображенням зростання території Російської імперії на кінець століття. Перший учбовий «Атлас, сочиненный к пользе и употреблению юношества...» 1737 р. був підготовлений до курсу політичної географії і тому детально знайомив учнів з адміністративним устроєм держав, мережею населених пунктів, географічними назвами та військовими подіями. Ю. Семашко включив в історико-географічний атлас додаткові відомості: картограми щільності населення, високохудожні гравюри з зображеннями занять і побуту населення різних регіонів. «Учебный атлас России», складений І. Піддубним у XIX ст., можна назвати економічним, тому що в ньому багато карт, присвячених промисловості, сільському господарству й торгівлі. Доступність і виразність інформації досягаються групуванням однорідних фактів, що дозволяє учню зосередити увагу тільки на вивченні саме цих об'єктів і вміщених на полях карти статистичних діаграм і графіків довідкового характеру.

М. Торнау вважав, що «Атлас по отечествоведению» може бути у вигляді задачника, використовуючи який, є можливість порівняти свою губернію з іншими і таким чином визначити її культурно-економічне становище.

Систематичне видання учбових історичних атласів розпочалося в 40-і роки XIX ст. З'явився «Всеобщий учебный атлас древней, средних веков и новой географии» І. Ейнерлінга, «Географический атлас древнего мира, приуроченный к гимназическому курсу истории» С. Барановського, в якому позначені місця історичних подій, територіальні зміни за різні відрізки часу. В 1843, а потім в 1873 рр. видано «Исторический атлас России» М. Павлицева, до якого додавався том історичних оглядів до карт, відомостей з історії літописів, родовід царських династій та ін. Невеличкі за обсягом навчальні атласи з російської історії, стародавньої, середніх віків і нової історії включили коротку різноманітну інформацію, що відповідала курсу історії нижчих і середніх учбових закладів, церковно-вчительських шкіл і двокласних церковно-приходських училищ. Вони ілюстровані гравюрами давніх міст, історичних пам'яток. Атласи нової історії доповняли хронологічними таблицями життя та діяльності письменників, вчених і художників. Часто